

FETH ALİ ŞAH

(ö. 1250/1834)

Kaçar hükümdarı
(1797-1834).

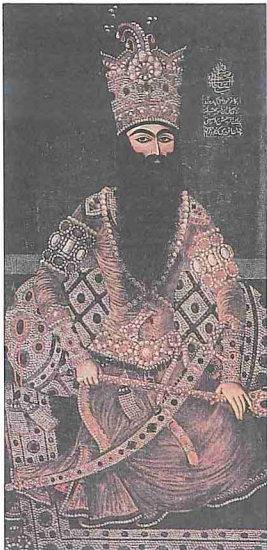
1771'de doğdu. Asıl adı Baba Han olup İran'da hüküm süren Kaçar hânedanının kurucusu Ağa Muhammed Şah'ın kardeşi Hüseyin Kulî Hân-ı Cihânsûz'un oğludur. Amcası Muhammed Şah çocuğu olmadığı için onu veliaht tayin etti ve Fars, Kirman, Yazd eyaletlerine vali olarak gönderdi. Baba Han amcası öldürülünce Fars'tan Tahran'a geldi ve Feth Ali Şah adıyla hükümdarlığını ilân etti. Tahta çıkmasında en yakın desteği, ordunun büyük bir kısmına hâkim olan Hacı İbrâhim Han'dan görmüştü. Önce 1801'de Horasan hanlarını kendine bağlayarak saltanatını sağlamlaştıran Feth Ali Şah çok geçmeden İngiltere, Fransa ve Rusya'nın at oynattıkları bir rekabet alanına dönmüş İran'da bazan bunlardan birine, bazan da diğerine dayanmak suretiyle varlığını devam ettirir hale geldi. Bu rekabetten, Fransa ve Rusya'nın emellerinin gerçekleşmesini önlemek ve kendileri için büyük bir tehlike olarak gördükleri Afganlılar'ı İran'ın kontrolü altında tutabilmek için büyük çaba harcayan İngiltere kârlı çıktı. 1801'de İngiltere ile İran arasında siyasî ve ticarî bir antlaşma imzalandı; buna göre Feth Ali Şah Afganlılar'a baskı yaparak onların İngiliz hâkimiyetindeki topraklara saldırılarını önleyecek, buna karşılık İngilizler de İran ordusuna gerekli silâh ve teçhizatı sağlayacaklardı. 1802'de Hacı Halil Han idaresinde Bombay'a bir sefâret

heyeti gönderen Feth Ali Şah o sırada İran'da bulunan bütün Fransız tebaasını sınır dışı etti. Bu arada tacını ve tah-tını borçlu olduğu Hacı İbrâhim Han'ı bütün aile fertleriyle birlikte ortadan kaldırdı.

1803'te, taht davasında bulunan kardeşi Horasan Valisi Hüseyin Kulî Han ile Nâdir Mirza'nın ayaklanmalarını bastırdıktan sonra, ülkesi Rusya tarafından işgal edilen Gürcü prenslerinden Aleksandr'ın teşvikiyle Rusya'dan girdiği Gürcü topraklarından çıkmasını istedi; isteğinin geri çevrilmesi üzerine de 1804'te Rusya'ya savaş ilân etti. Veliaht Abbas Mirza kumandasındaki İran ordusu Ruslar'la aralıklı olarak yaklaşık sekiz yıl çarpıştı. 1805'te zor durumda kalan Feth Ali Şah, 1801'de yapılan antlaşmaya dayanarak İngilizler'den yardım istediye de onlar Napolyon'a karşı Ruslar'la yaptıkları ittifak yüzünden olumlu cevap vermekten kaçındılar. Bu durumdan faydalanan Napolyon, İran'a İngiliz ve Ruslar'a karşı askerî bir ittifak yapma teklifinde bulundu ve her türlü silâh ve teçhizatı sağlayacağını vaad etti. Feth Ali Şah Ruslar'ın ilerlemesi karşısında bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı ve 1807'de Finkenstein'da imzalanan antlaşmaya göre İngilizler'le yapılan 1801 antlaşmasını tanımayacağını, onlarla siyasi ve ticarî ilişkilerini keseceğini, Afganlılar'ı Fransızlar'ın ülkelerinden geçmesine izin vermeleri için zorlayacağını ve Fransız denizcilerine limanlarını açacağını taahhüt etti. Fransa ise Ruslar'a karşı İranlılar'la birlikte savaşacak ve ordularını da yetiştirecekti. Aynı yıl bu amaçla Gardane adında bir generalin yönetimi altında yetmiş kişilik bir Fransız subay grubu İran'a geldi. Bu arada Osmanlı topraklarından ve İran üzerinden Hindistan'a gidiş yolları incelendi. Ancak çok geçmeden Napolyon'un Ruslar'la, bir İran-Rus savaşı sırasında Fransızlar'ın İran'a yardım etmeyecekleri hususunda antlaşması bu çalışmayı durdurdu. Bu vaziyeti değerlendiren Ruslar'ın derhal Nahçıvan ve Erivan'ı kuşatmalarının ardından bir Hint birliğinin eşliğinde İran körfezindeki Bûşehr'e gelen İngiltere temsilcisi Sir John Malcolm Feth Ali Şah'la temas kurmak istedi; ancak şahla görüşemeyerek Hindistan'a döndü. Yerine Sir Harford Jones geldi ve Fransızlar aleyhine yoğun bir faaliyete geçerek İran'a Ruslar'la savaştığı sürece 160.000 tümen veya 120.000 sterlin yardımda

bulunmayı ve orduyu da kendilerinin yetiştirmesini teklif etti. III. George'un şahha gönderdiği elmas da etkisini gösterdi ve Fransız generali Gardane İran'dan sınır dışı edildi. 1809'da ön hazırlıklarla yapılan antlaşmayı imzalamak üzere 1810'da Sir John Malcolm bir heyetle birlikte tekrar İran'a geldi; buna karşılık İran da Hacı Mirza Ebû'l-Hasan idaresinde bir sefâret heyeti gönderdi. Ancak daha antlaşma imzalanmadan Abbas Mirza kumandasındaki İran ordusu Ruslar tarafından Aras civarındaki Aslanduz mevkiinde ağır bir yenilgiye uğratıldı. 24 Kasım 1813'te Rusya ile Gülistan Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalan İran Bakü, Şirvan, Şeki, Karabağ dolaylarını Ruslar'ın yönetimine bırakıyor, Gürcistan ve Dağıstan üzerindeki iddialarından da vazgeçiyordu. Ayrıca Ruslar Hazar denizinde donanma bulunduracak, Rus tâcirlerine vergi kolaylıkları tanınacaktı. Çarın bu antlaşma ile İran'daki etkilerini ortadan kaldırma-yı hedeflediğini anlayan İngilizler, her türlü yardımda bulunacaklarını vaad ederek Feth Ali Şah'ı Ruslar'la yeni bir savaşa girmesi için kışkırtmaya başladılar; bir taraftan da daha önce hazırlanmış olan antlaşma metnini esas tutarak yeni bir metin kaleme aldılar. 1814'te imzalanan antlaşmaya göre İran Hindistan'a saldırarak bir ordunun sınırlarından geçmesine engel olacak, kendi topraklarına yapılacak bir saldırıda ise İngiltere ile ortak hareket edecekti. Britanya hükûmeti buna karşılık 200.000 tümen veya 150.000 sterlin ödeyecek, ancak bu para İngiliz sefirinin gözetimi altında harcanacaktı. Ayrıca İngilizler ordunun yetiştirilmesine de yardım edecek ve malî yardımda bulunacaklardı. Bu antlaşma İran'ın dış siyasetini tamamıyla İngiltere'ye bağlıyordu. Üç yıl sonra Ruslar, İran üzerindeki İngiliz etkisini ortadan kaldırmak ve Feth Ali Şah'ı Türkler'e karşı yanlarına çekebilmek için bir antlaşma yapmak üzere General Yermulof başkanlığında bir heyeti Tahran'a gönderdilerse de kendilerine karşı yeni bir savaşa hazırlanan şah yapılan teklifleri kabul etmedi.

Feth Ali Şah 1821'de Osmanlılar'a, Tepedelenli Ali Paşa ve Yunan isyanları ile meşgul olmalarından faydalanarak savaş ilân etti. Doğuda Veliaht Abbas Mirza Doğubayazıt, Eleşkirt, Bitlis, Muş ve Erçis'i ele geçirdi; güneyde ise Feth Ali Şah'ın büyük oğlu Muhammed Ali Mir-

Feth Ali Şah'ı tasvir eden XIX. yüzyıla ait bir resim (Moskova Oriental Sanatlar Müzesi, envanter nr. 1412/II)

za kumandasındaki kuvvetler Kerkük ve Bağdat'ı kuşattılar. Ancak orduda baş gösteren veba salgını yüzünden İran'ın barış talebinde bulunması üzerine 28 Temmuz 1823'te yapılan Erzurum Antlaşması ile savaşa son verildi ve İranlılar aldıkları bütün yerleri iade ettiler. Bunun ardından öteden beri anlaşmazlık konusu olan Gökçe'nin Ruslar tarafından işgali üzerine 1826 Temmuzunda harekete geçen Abbas Mirza kumandasındaki İran ordusu Lengeron, Salyan, Sircan ve Gence gibi şehirleri aldıysa da daha sonra Gence civarında ağır bir yenilgiye uğradı. Kısa zamanda Tebriz'e kadar inen Ruslar'ın Tahran'a ulaşmasından korkan İngilizler şahı barış istemeye razı ettiler ve İran ile Rusya arasında Türkmençay Antlaşması imzalandı (10 Şubat 1828). Antlaşma'ya göre Rusya'ya 3 milyon sterlin savaş tazminatı ödenecek, Erivan ve Nahçıvan'la birlikte Talis gibi birçok verimli bölge Rusya'ya bırakılacak ve Rus tâcirlerine kolaylıklar sağlanacaktı. Bir tür kapitülasyon niteliği taşıyan bu antlaşma İran'daki Rus ve İngiliz rekabetini daha da şiddetlendirdi. Bu arada İngiltere bir yandan Horasan hanlarını kendi istekleri çizgisine getirmek için şahı kullanırken bir yandan da bu hanları şahın aleyhine kışkırtıyordu. Çünkü Herat'a hâkim olan bütün İran ve Türkistan'a hâkim olabilirdi. Nitekim Rus - İran savaşında Horasan hanları sürekli olarak ayaklanmışlardı. Türkmençay Antlaşması'ndan sonra şah, Yezd ve Horasan'da baş gösteren karışıklıkları bastırmak üzere Veliâht Abbas Mirza'yı gönderdi ve Abbas Mirza durumu düzeltti. Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza da Herat üzerine gidecek ordunun başına getirildi. Muhammed Mirza Herat'ı kuşattığı sırada Abbas Mirza'nın ölüm haberini alınca şehri hâkimiyeti altında bulunduran Kâmrân Han'ı bir antlaşma ile haraca bağlayıp Tahran'a geldi ve veliâht tayin edilip Azerbaycan'a vali olarak gönderildi.

Ekim 1834'te ölen ve otuz yedi yıllık saltanatı sırasında tamahkârlığı ile tanınan Feth Ali Şah'ın çok sayıda karısı ve 260 çocuğunun olduğu rivayet edilir. Dönemi, İran'ın Rusya, Fransa ve İngiltere'nin siyasi mücadelelerine sahne olmasından ve önce Fransız, ardından İngiliz subayları vasıtasıyla yürütülen modern askerî ıslahat teşebbüslerinin o yıllarda başlamasından dolayı önem taşımaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Delilü'l-Hâlic (Tarih), V, 2707-2715; P. Sykes, *Târîh-i İran* (trc. Seyyid Fahreddin M. Takî — Fahr-ı Dâi-yi Gilânî), Tahran 1366, II, 430-472; R. Furon, *La Perse*, Paris 1938, s. 151-154; Gölâm Rızâ-yi Verherâm, *Târîh-i Siyâst ve Sâzmânâ-yi İctimâ'î-yi İran der 'Asr-ı Kâcâr*, Tahran 1369, s. 50-56; Danişmend, *Kronoloji*², IV, 107; Hasan-e Fasâ'î, *History of Persia Under Qâgâr Rule* (trc. H. Busse), New York 1972, s. 77-230; A. Bausani, *The Persians* (trc. J. B. Deane), London 1975, s. 163-165; Mehdi-yi Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran*, Tahran 1371 hş., III, 61-70; Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley 1980, s. 45-72; Gavin R. G. Hambly, "Iran During the Reigns of Fath 'Alî Shâh and Muḥammad Shâh", *CHIr.*, VII, 144-155; Cl. Huart, "Feth Ali Şah", *IA*, IV, 581; A. K. S. Lambton, *Qâjâr Persia*, Austin 1987, bk. İndeks; a.mlf., "Fath 'Alî Shâh", *EI*² (İng.), II, 838-839; *DMF*, II, 1842-1843.

TAHSİN YAZICI

FETH b. HÂKÂN el-FÂRİSİ

(الفتح بن خاقان الفارسی)

Ebû Muhammed
el-Feth b. Hâkân Urtûc
(ö. 247/861)

Abbâsî devlet adamı ve şair.

Yaklaşık 200 (815-16) yılında doğdu. Fergana'da hüküm süren bir sülâleye mensup olan babası Hâkân Urtûc (bazı kaynaklarda Hâkân b. Urtûc) Mu'tasım-Billâh döneminin önemli kumandanlarından. Sâmerâ şehri kurulurken halifenin sarayının inşaatı ona havale edildiğinden saraya el-Cevsaku'l-Hâkânî adı verilmiş, çevresinde kendisi ve askerleri için bir yer tahsis edilmişti. Halife Mu'tasım-Billâh tarafından sık sık ziyaret edilen Hâkân Urtûc'un müslûman olduktan sonra Ahmed adını aldığı rivayet edilir. Mütevekkil-Alellah'ın halife olmasından birkaç ay sonra vefat eden (233/847-48) Hâkân Urtûc'un iki oğlundan biri olan Feth, Halife Mu'tasım'ın oğlu Mütevekkil'in yaşıtı olup onunla beraber büyüymüş ve aynı eğitimi görmüştür. Mu'tasım Hâkân Urtûc'u ziyarete gittiği bir gün küçük yaşta oğlu Feth'e, "Sizin ev mi daha güzel yoksa bizim ev mi?" diye sormuş, o da, "Halife bizim evde ise bizim ev daha güzel" cevabını vermişti. Bu cevaptan hoşlanan halife Feth'e 100.000 dirhem bağışlamış ve sarayına alarak evlât edinmişti. Feth b. Hâkân Mütevekkil'in halife olmasından (847) birkaç ay sonra Dîvânü't-tevkî'in başkanlığına getirildi. 849-851 yıllarında halifenin Sâmerâ'daki inşaat faaliyetlerine nezaret

etti. 242'de (856-57) halifenin oğlu Münstasır-Billâh'a vekâleten kısa bir süre Mısr valiliğinde bulundu.

Mütevekkil-Alellah, muhtemelen Türk kumandanlarının baskısından kurtulmak ve Suriye'deki Arap unsurunun desteğini sağlamak için 244 (858) yılında devlet merkezini Dimaşk'a nakletmeye karar verdi. Aralarında Feth'in de bulunduğu devlet erkânı ile Dimaşk'a giden halife buranın iklimine intibak edemedi. Öte yandan Türk muhafız birliklerinin baskısıyla karşılaştı ve yerine Feth b. Hâkân'ı vekil bırakarak Irak'a dönmek zorunda kaldı. Suriye'de Arap kabileleri arasında çıkan ihtilâfların çözülmesinde başarılı olan Feth de Dimaşk'ta fazla kalamayarak bir süre sonra Mütevekkil'in yanına döndü.

Halife Mütevekkil ile Feth b. Hâkân'ı birbirine yaklaştıran en önemli bağ edebiyata olan meraklarıdır. Halife etrafına şair ve edipleri toplar, Feth ise bu muhite yeni sanatçıların girmesini sağlar ve onları himaye ederdi. Devrin tanınmış şair ve ediplerinden Câhiz'i, şair Muhammed b. Kâsım'ı, Ahmed b. Ebû Fünûn'u ve Buhtûrî'yi halifeye takdim eden Feth olmuştur. Câhiz *et-Tâc fî ahlâkî'l-mülûk* ile *Menâkıbü cündi'l-hilâfe ve Fezâ'ilü'l-Etrâk* adlı kitaplarını, tarihçi Muhammed b. Hâris es-Sa'lebî *Kitâbü Ahlâkî'l-mülûk* adlı eserini Feth'e ithaf etmişlerdir. Kendisi de edip ve şair olan Feth b. Hâkân'ın kaynaklarda *Kitâbü İltilâfî'l-mülûk*, *Kitâbü's-Şayd ve'l-cârih* ve *Kitâbü'r-Ravza ve'z-zehr* adlı üç eserinden bahsedilmektedir. Feth'in şiirlerinden günümüze pek az beyit intikal etmiş olup bunlar onun şairliği hakkında bir hüküm vermek için yeterli değildir.

Feth b. Hâkân hem kendi çalışmalarını sürdürmek, hem de âlimlerin araştırmalarına yardımcı olabilmek için Sâmerâ'da büyük bir kütüphane kurmuş, aralarında Harranlı astronomi âlimi Ali b. Yahyâ el-Müneccim'in de bulunduğu dostlarını bu kütüphanenin zenginleştirilmesiyle görevlendirmiştir. Kütüphane-deki kitapların çoğu felsefi ve edebî eserlerdi. Devrin Basra ve Küfeli âlimleri de bu kütüphaneden faydalanıyorlardı.

4 Şevval 247 (11 Aralık 861) gecesi dostlarıyla Ca'feriyye Sarayı'nda eğlenirken oğlu Münstasır-Billâh ile Türk kumandanlarının hazırladığı bir suikasta mâruz kalan Halife Mütevekkil'e vücudunu siper eden Feth b. Hâkân onunla birlikte öldürüldü. Feth vefakâr, cesur, cömert